

Agnostiska tankar om döende och död¹

EDMUND DAHLSTRÖM

Professor emeritus, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Inledning

Följande betraktelse har sitt ursprung i en praktisk frågeställning: Hur vill jag som agnostiker ordna mitt döendet och påverka de sociala arrangemangen kring min övergång från levande till död? Jag använder ordet agnostiker i en vid bemärkelse av att inte ha en bestämd tro på en "övernaturlig" gudomlig ordning enligt något vedertaget teologiskt tankesystem och att anse en del förhållanden kring döden för "ovetbara". Jag fick anledning att tänka över detta när jag drabbades av två obotliga livshotande sjukdomar (cerebellär atrofi och en aggressiv prostata cancer) och när en av mina äldsta vänner var döende, dog och jordfästes och jag själv kom att aktivt delta i jordfästningsakten.

Tror man att självet bärs upp av en själ som efter döden lämnar kroppen och fortsätter att leva eller återuppstår så får döendet och döden en helt annan innebörd än om man tror att självet och livet bärs upp av kroppen och upphör att existera med kroppens död. Jag lutar åt den senare synen med en viss agnostisk försiktighet: Tanken på en dualism mellan kropp och själ är inte trovärdig (Öberg 1996). Men jag har inte en bestämd filosofisk och kosmologisk uppfattning om vad som bär upp självet och livet. Det är åtskilligt som vi inte vet något om; om det rör sig om en principiell ovetbarhet vill jag lämna öppet.

Här kommer min syn in på det sociala och den sociala interaktionen som konstituerar tankar och handlingsmönster. Vårt tänkande och språk har en förankring i en vardaglig praktik (Ludwig Wittgenstein). Även vetenskapligt tänkande har sina metateoretiska förutsättningar i givna paradigmer; förutsättningar som inverkar på möjligheter till ömsesidig förståelse mellan olika paradigmers företrädare (Thomas Kuhn). Denna syn innebär inte en kunskaps-teoretisk relativism utan endast en kunskapssociologisk insikt om de kulturella och sociala faktorernas betydelse för meningsfull kommunikation, det vill säga en position mellan relativism och essentialism (Dahlström 1995).

Jag har sorterat upp mina tankar i uppsatsen i ett antal teman:

Tema 1. Det finns en allmän tendens att förtränga och förneka tankar om döende och döden. Detta behöver klarläggas och kritiskt granskas.

Tema 2. Moderniseringen har inneburit ett särskilt döljande av döden, något som behöver studeras och kritiserar.

Tema 3. Den medicinska professionens kontroll av döendet bygger på tankar och värderingar som behöver diskuteras.

Tema 4. De riter och idéer som präglar den sociala markeringen av övergången mellan levande och död styrs av dualistiska och religiösa föreställ-

ningar. För agnostiska personer borde det finnas ett alternativ som utformas på grundval av humanvetenskaplig forskning om hur man bäst kan skapa mer trygghet, tröst, försoning, identitet, självkänsla och stöd åt de döende och de närmast berörda.

Tema 1 och 2 har en bred kultursociologisk och idékritisk inriktning; det traditionella och moderna förnekandet av döendet och döden behöver överskridas. Tema 3 och 4 fokuserar på dagens situation och innehåller mer personliga reflektioner. Moderniseringen har inneburit en medikalisering av döendet som på vissa punkter behöver ifrågasättas. Traditionsbundna mönster för markering av övergång från levande till död erbjuder problem för agnostiker och motiverar humanvetenskapliga studier av dödens sociala konsekvenser för kvarlevande.

Tema 1. Döljande av döden som ett existentiellt villkor

Döendet och döden framträder som ett universellt samhällsligt-existentiellt problem som har fått en särskild tillspetsning i den moderna tidens Västerland med dess betoning av individens frigörelse, frälsning, självhävdelse och självförverkligande. Det råder en motsättning mellan den kulturella betoningen av personlig utveckling och självförverkligande och det ständiga hotet av kroppslig förstörelse och död.

Konflikten leder till en benägenhet att mildra, förtränga, dölja eller förneka det dödliga hotet genom världs- och trosföreställningar som inordnar och omvandlar döden i en upplevd och meningsfull helhet. Kunskaps-sociologerna Peter Berger och Thomas Luckmann talar om 'kosmos' och 'nomos' för denna menings-, ordnings- och trygghetsskapande symboliska och kulturella ordning (symbolic universe, Berger 1967, Berger och Luckmann 1967). Det anomiska tillståndet av kaos, meningslöshet, lidande, och död utgör det hot som uppbyggandet av den kosmiskt-nomiska ordningen värjer sig mot. Bryan S. Turner har i sin religionssociologi starkt framhävt den sårbara kroppens och dödens betydelse för religioners uppkomst och utformning (1991, kap. 10). Dödens existentiella problem ges i religion en tolkning och mening som bidrar till tro, tröst och hopp.

Döden har en negativ innebörd av frånvaro av liv. Döden har till skillnad från de flesta sociala fenomen ett viktigt drag: Vi saknar personlig erfarenhet av att vara döda. Döden är något som representeras utan att vi har någon erfarenhet (Goodwin & Bronfen 1933). Rapporterade "nära döden" upplevelser ger ganska magra och osäkra upplysningar (Moody 1975, 1996). Här finns utrymme att fylla ut med trosföreställningar, drömmar, hallucinationer och uppenbarelser. Religionernas varierande föreställningar om döden tyder på betydelsen av den sociala konstruktiviteten.

Förnekandet av döden har analyserats i existensialistiska, interaktionistiska och psykoanalytiska teorier på ett jämförelsevis allmän-mänskligt plan. Kulturen tillhandahåller försvarsmekanismer för att vi skall kunna bemästra sådana existentiella problem som rädslan för livet och rädslan för döden. Otto

Rank och Ernest Becker har särskilt understrukit den roll som fruktan för kroppsligt lidande och död spelar som kraft bakom karaktärs- och neurosbildning i västerländska samhällen (Becker 1973). Myternas och sagornas heroiska gestalter ger uttryck för önsknningar att övervinna sårbarhetens, förgänglighetens och dödlighetens begränsningar och uppnå odödlighet.

Sociologer har tagit upp denna grundläggande konflikt i begrepp som "ontologisk trygghet" och "existentiell ångest" (Giddens 1991). Tryggheten och ångesten gäller sådana förhållanden som existens och varande, det mänskliga livets ändlighet och själv-identitetens beroende av bekräftad erfarenhet av de andras uppfattningar, värderingar och handlingar i förhållande till självet. Uppfattningen av självet och det handlande jaget är intimt knutet till kroppen och dess begränsningar och sårbarhet. Den ökade betoningen av livets och samhällets förankring i det kroppsliga understryker den kroppsliga sårbarhetens och dödens betydelse i människornas existens.

Föreställningar och riter kring döden varierar starkt mellan samhällen och kulturer. Studier av dessa variationer i tid och rum har gett upphov till mycket skilda teorier om dödens roll i de samhällliga processerna och den sociala integrationen (Metcalf & Huntington 1991, p 27–29).

E. B. Tylor och J. Frazer uppställde en universell teori om att erfarenheter av döden och drömmandet var de grundläggande premisserna för utvecklandet av religiösa system med föreställningar om en värld med en materiell och icke materiell sida och människan som sammansatt av kropp och själ. Fruktan för döden ledde till föreställningar om ett liv efter döden och en kult av de döda.

Den engelska intellektuella traditionen bestreds av Emil Durkheim och gruppen kring honom. Religionen var ett uttryck för den samhällliga kollektiva solidariteten och inte för individernas fruktan och fantasier. Kollektiva föreställningar och begrepp speglar "kollektiva representationer" som förenar individerna samtidigt som de uttrycker individuell identitet; det finns en dynamisk spänning mellan individens autonomi och individens identifiering med samhället; dyrkan av det gudomliga är en dyrkan av samhället.

Jag har litet svårt att se den teoretiska oförenligheten mellan dessa båda perspektiv på religionen. Man kan tänka sig att religionen både har en tröstande funktion för individer och en integrerande funktion för kollektiv och samhällen.

Tema 2. Moderniseringen och döden

Det finns ett mera historiskt och kulturellt förankrat förnekande av döden som sammanhänger med vilket värde och vilket utrymme det socio-kulturella systemet ger åt döendet och döden i trosföreställningar, institutioner och seder och bruk i vardagen.

Philippe Ariès har i en översikt av föreställningar och seder om döden i Västerlandet visat på den centrala ställning som döden, döendet och sörjandet över de döda hade i det senmedeltida samhället i Europa och på det minskade

offentliga intresset för döden och sorgen i det moderna samhället (Ariès 1975). Han beskriver bl. a. hur det senmedeltida samhället erbjöd omfattande ceremonier och ritualer för att skapa "riktiga" kollektiva former för döende och sörjande som skulle främja den döde i livet efter döden. Människorna var besatta av frågan om frälsning och att komma bland de saliga och undkomma helvetets och skärseldens plågor. Skärselden var det upplevda hot som gällde flertalet människor och det var endast ett fåtal helgonliknande varelser som omgående kunde räkna med en himmelsk tillvaro.

Det moderna samhället söker på olika sätt "privatisera" döendet och avskilja vardagen från dödens spörsmål med hjälp av sjukvården och dess professioner, genom avskilda byggnader och områden för döende och för tillvaratagande av döda kroppar, jordfästning och begravning. Döden har blivit något som man motsätter sig, avskiljer och förnekar i det moderna samhället (Gorer 1965).

Anthony Giddens har sett detta avskiljande (sequestration) av vissa verksamheter från människornas vardagliga liv till speciella institutioner under professionell kontroll som sjukhus, vårdhem, fängelser, etc., som ett särdrag i det "högmoderna" samhället (Giddens 1991). För den post-modernistiska samhällskritiken blir avskiljandet av döden från människornas vardag ett symptom på det moderna samhällets kris. Det mänskliga döendet passar inte in i det moderna samhället och dess samhällssyn, förtingligande och teknifiering (Bauman 1992).

Tidigare skedde döendet i den vardagliga offentligheten i närvaro av släkt, vänner och andra bekanta från lokalsamhället och socknens präst. Döendet sker i dagens samhälle avskilt under professionell kontroll vanligen på sjukhus. De demografiska förändringarna med den höjda levnadsåldern har gjort att de närmastes döende drabbar människorna mindre tätt under levnadsloppet och lättare kan osynliggöras och förnekas. Förändringar i det biologiska döendet skapar andra förutsättningar för döendet (Mellor 1993). Osynliggörandet och förnekandet av döendet präglar även den samhällsvetenskapliga forskningen: "Engelska sociologer dör aldrig" (Walter 1993b). Det förefaller även gälla svenska sociologer.

Det har framkommit en del kritik mot tesen om förnekandet av döden i det moderna samhället (Walter 1993b). Tesen om tabuföreställningar i det moderna samhället är oklar. Vad för slags tabu menar man existera? Är det ett förnekande eller mer ett döljande? Gäller undertryckandet hela samhället eller endast delar därav?

Vi har begravnings-entreprenörer som betonar dödens betydelse och söker finna former för jordfästning och begravning som förskönar döden och tilltalar de sörjande. Den amerikanska formen av död (The American Way of Death) med tilltalande förpackning av den döde i form av behaglig balsamering och sköna gravrum har väckt uppmärksamhet.

Zygmunt Bauman har utvecklat en tankeväckande teori om människornas livsstrategier i modern och postmodern tid. Livsstrategi avser handlandet och tänkandet kring liv och död, överlevande och döende, dödlighet och odöd-

lighet. Döden och döende är något som de 'moderna' människorna värjer sig emot och drar sig undan; människorna lever som om de ej skulle komma att dö. Döden är något som de inte kan åskådliggöra konkret. Medvetandet om dödligheten är en grundläggande kraft bakom allt kulturbyggande och leder till ett döljande av att vi är dödliga (Bauman 1992, kap 1–3).

Det moderna samhället uppvisar en dekonstruktion av döden och dödligheten (Bauman 1992, kap 3 & 4). I en första fas ersätts döden av ett antal sjukdomar som kan botas var och en. Sjukvårdens utbyggnad fokuserar på orsakerna till döden, och döljer döendet med botandet av enskilda sjukdomar. Hela den väldiga apparaten för medikalisering, professionalisering och kontroll av liv och död, privatiserar och hospitaliserar döendet. I en andra fas tas ytterligare ett steg bort från döden med hälso- och friskvård. Hälsan skall främjas så att vi överhuvud inte skall bli sjuka och belasta sjukvården. Hälsopromotionstänkandet innebär i det moderna samhället en än mer fullständig dekonstruktion av döden och döendet (Bauman 1993).

Sekulära trossystem erbjuder 'kollektiv odödlighet' i civilisationens, statens, nationens, rasens, rörelsens, och/eller klassens namn. Civiliseringsprocessen, framåtskridandet och utvecklingen utlovar det goda livet i framtiden åt kollektiv och döljer det individuella döendet och döden. Det postmoderna samhället däremot präglas av pluralism, rivaliserande trossystem och rörelser, hinder för att kunna styra samhället mot sociala mål, förhållandenas tvetydighet och strävandenas tvehågsenhet (ambiguity, ambivalence). Det postmoderna samhället frigör sig från modernismens falska medvetenhet, orealistiska förväntningar och orealiserade mål. Postmodernismen innebär ett återvändande till förtrollning (enchantment), värdighet, moralisk ansvarighet (Bauman 1993).

I det postmoderna samhället sker en dekonstruktion av odödligheten (Bauman 1992, kap 5). Universella trossystem och samhällsteorier ifrågasätts. Moderniseringens projekt med framtida lycka och välfärd kritiseras. Dagens nu skjuts i förgrunden. Morgondagen kommer inte att mycket skilja sig från hur det är idag. Odödligheten finns i nuet, inte i en projekterad linjär framtid. Ingenting kan göras för evigt, ingenting är dödligt eller odödligt. Nuet ingår i en pågående historia utan de stora berättelsernas linjer och riktning.

Jag menar i likhet med det postmodernas uttolkare att vi i dag har en anorlunda kunskapssociologisk bild av samhället, där universalistiska, rationalistiska teorier inte längre dominerar och där vi måste acceptera en stor spridning, pluralism, kontextualism och tvetydighet, liksom större motsättningar och sociala konflikter i världs- och livsåskådningar och i sociala rörelser.

Detta aktualiserar frågan om gränserna för kulturell pluralism och statens neutralitet i förhållande till frågor om det goda livet. Denna fråga har livligt diskuterats av liberala och "communitaristiska" tänkare med namn som John Rawls, Jürgen Habermas, Will Kymlicka, Alasdair MacIntyre, Charles Taylor och Michail Walzer (Rothstein 1994, Dahlström 1995, kap 6).

Den neutrala staten slår vakt om medborgares rätt att leva efter vad de finner vara det goda livet, förutsatt att deras livsform inte inkräktar på andra. Jag ser det som viktigt att agnostiker ges frihet att följa sina visioner av det goda livet och döende och död gentemot medicinsk och religiös dominans. Jag behandlar detta i följande avsnitt (tema 3 och 4).

Tema 3. Döendets medikalisering

Döendets modernisering har som berörts inneburit att döendet avskiljts från vardagen och alltmer kommit under de medicinska professionernas kontroll. 'Svartrockens' (den kristna ledarens) tidigare dominans har ersatts av vitrockens (den medicinska expertens) nuvarande herravälde över döendet. De medicinska professionerna kan ses som viktiga bärare av moderniseringen.

I mellankrigstidens totalitära samhällen berövades de ledande professionerna sin självständighet och underordnades helt partiets och statens förtryckande och förstörande strävanden. Under efterkrigstiden har synen på döendet präglats av en motreaktion mot den nazistiska rörelsens idéer om förintelse av befolkningsgrupper i namnet av "dödshjälp" och "barmhärtighetsmord", dess syn att vissa grupper eller folk lever ett ovärdigt liv, är obotligt och genetiskt betingat "sjuka", och att det skulle ligga i människosläktets intresse att de avlivas. Några läkare spelade en aktiv roll i Tyskland vid avlivande av "mindervärdiga". Dessa erfarenheter har under efterkrigstiden skapat en reaktion mot varje form av aktiv medicinsk dödshjälp.

Det ökade intresset för terminalvård under senare årtionden har mycket fokuserat på att hjälpa och lindra döende och stödja och hjälpa de närmast berörda i deras "sorgearbete" (Feigenberg 1977). Man har utvecklat särskilda anstalter för att 'mänskliggöra' döendet, s k "hospice" (Clark et. al. 1993).

Den medicinska diskussionen av terminalvård i Sverige präglas av ett avståndstagande från aktiv dödshjälp; varje tanke på att hjälpa människor att dö efter eget val undertrycks starkt av sjukvårdens etablerade forskare (Feigenberg 1977). De som försvarar dödshjälp har utsatts för intensiv kritik och försök att omsätta dödshjälp i praktiken har rättsligt bestraffats (Hedeby 1978,1980). De som idag förordar dödshjälp utgår från patientens och nära anhörigas önskemål och frivilliga medverkan. Denna syn borde inte kunna associeras till de nazistiska makthavarnas auktoritära folk mord.

Vi möter i dagens debatt krav på att ordna döendet på ett för den döende och närmast berörda möjligast hänsynsfullt sätt, eftersom de vanliga formerna av döende präglas av omfattande lidande (Nuland 1993). Döendets medicinska och sociala sidor uppmärksammas mer; en holistisk syn förordas. Professionalismens hierarkiska krav måste nedtonas till förmån för de närmast berörda och det frivilliga medhjälpande som t ex sker i hospice-rörelsens program (Field & Johnson 1993).

Mycket olika argument förs fram rörande dödshjälp. En del åberopar förekomsten av självmordsönskningar som inte är allvarligt menade utan ett rop på hjälp; hur skall man veta om självmordsönskan är allvarligt menad? De

som förordar dödshjälp menar att man här har möjligheter att pröva dödsönskningars allvar (Tänsjö 1996). Andra menar att smärtor i döendet och ångesten inför döden är något människor bör lida av religiöst-etiska skäl. Detta resonemang ter sig tveksamt från en agnostisk synpunkt (Ardelius & Jersild 1990). En del menar att förtroendet för läkaren skulle minska om denne svarade för mord. Men förslag till dödshjälp går dock ut på att läkaren inte ensam beslutar om detta utan att läkarens hjälp begärs av patienten och de närmast berörda och att opartiska experter kan medverka i bedömningen.

Stor uppmärksamhet måste ägnas åt relationen döende och närmast berörda. De berörda måste få en adekvat bild av sjukdomsförlopp, behandling och de olika personernas roller. Ett terapeutiskt stöd åt olika slag av försörjning inför döendet är också viktigt. Ett harmoniskt förhållande mellan de i vakandet deltagande är av vikt (Kubler-Ross 1992).

Den medicinska vården måste inrikta sig på att på olika sätt underlätta välbefinnandet av den sjuke genom olika former av behandling, bl. a. smärtlindring. Vissa situationer förefaller påkalla att döendet underlättas. Under senare årtionde har en praxis framträtt att inte i samma utsträckning som tidigare sätta in behandling som förlänger en döendeprocess. Aktiv dödshjälp förefaller mig vara en försvarlig behandling i fall där man med stor säkerhet kan förutse ett successivt utplånande av individens personlighet och medvetande, försvinnande av mänsklig värdighet och mening samt en avtagande förmåga att kontrollera sig och sköta vardagens funktioner. Terminalvård borde lägga mer vikt vid mänsklig värdighet och livskvaliter och inte ensidigt inrikta sig på att förlänga livet.

Tillkomsten av särskilda vårdhem för döende med ett mera aktivt deltagande av släkt och vänner liksom det ökade intresset för att dö hemma har mycket sin grund i en insikt om de sociala faktorernas betydelse för ett värdigt döende. Tillsammans med framväxandet av alternativmedicin kan dessa tendenser ses som en strävan att modifiera de medicinska professionernas dominans, en postmodernistisk markering.

Dessa tendenser begränsas dock av det ökade beroendet av sjukvårdens resurser. I många fall blir döendet alltför ansträngande för de närmast berörda. Vårdhemmet med sina professionella och tekniska resurser blir ett nödvändigt komplement.

Tema 4. Markeringen av övergången mellan levande och död; en personligt agnostisk reflektion

Kyrkan har tidigare dominerat samhällslivet men i modern tid har kyrkornas inflytande i Västerlandet begränsats till vissa sfärer. Man talar om samhällets sekularisering och avmystifiering (disenchantment). Det har framväxt sekulariserade ersättningar för religiös legitimering i form av t ex politiska rörelsernas samhälls- och människouppfattningar; upplysningsrörelser och förvetenskapligande har bidragit till avmystifiering.

Det har dock rått delade meningar om hur långt denna sekularisering och avmystifiering gått. Sekulariseringen rymmer många dimensioner; kyrkornas minskade betydelse i vissa samhällssfärer, "avmystifieringen" av världen och minskande religiösa aktiviteter i kyrkor och religiösa samfund (Gustafsson 1988). Man har ifrågasatt denna avmystifierings omfång och omfattning och t ex hävdad att avmystifieringen inte ägt rum inom det socio-kulturella området (Schneider 1993). I fråga om den sociala markeringen av övergången mellan levande och död spelar religiösa föreställningar en framträdande roll.

Om man ser religionen som en integrerande kraft i samhället och religionsutövning i kult och ceremonier som uttryck för ett slags dyrkan av samhällelig solidaritet i enlighet med durkheimiska tankegångar, så kan de sekulariserade och avmystifierade trossystemen ses som religiösa till sin funktion. Religion betyder att något hålls för heligt. Thomas Luckmann talar om en osynlig religion (Luckmann 1967).

Det funktionalistiska religionsbegreppet bör skiljas från det "substansiella" som i ordet religion lägger meningen av tron på en "övernaturlig", gudomlig och andlig värld (Berger 1970). Det finns ett gränsområde mellan vedertagen religion och agnosticism, som ibland betecknas som 'civil religion'. Den framträder i integrerande funktioner i gemensamma ceremonier och föreställningar av övervägande sekulär karaktär och med ett diffust trosinnehåll om transcendent förankrad mening (Gustafsson 1981).

Det finns en likhet mellan vissa religiösa idéer och vissa sekulariserade ideologiers sätt att se på döden; i den förra ses den kroppsliga döden och döendet som något sekundärt i förhållande till översinnliga världar och värden, medan för den senare är döden sekundär i förhållande till sociala mål och politiska strävanden. Dessa sekulariserade ideologier betonar starkt människornas offentliga roll och det offentliga samhällets krav och samhällsmedlemmarnas ansvarighet och förpliktelser gentemot fädernesland, etnisk grupp, klass, religion, etc

Jag vill plädera för en agnostisk syn som ser det kroppsliga vardagslivet som basen för självet, livet och samhällslivet. Denna syn ifrågasätter ideologier som på olika sätt bagatelliserar vardagslivet och den kroppsliga döden med hänsyn till olika religiösa och ideologiska värden. Vi bör mer framhäva det socialt dramatiska, tragiska och uppskakande i en människas döende och död i vardagslivet och erkänna behovet av arrangemang som stöder och hjälper de av döendet och döden omedelbart berörda.

Jag vill inte förneka att det inte finns sociala värden som en agnostiker kan offra sitt liv för. Under de svarta åren 1936–1945 bekände jag mig själv till den globala anti-fascistiska och anti-nazistiska rörelsen. Jag och andra var beredda att offra våra liv för att krossa fienden med våld; våldet blev det enda medlet att besegra fienden som hyllade våldet; toleransens fiende måste bekämpas med intolerans. Men det har under efterkrigstiden funnits alltför mycket sekulära och religiösa resonemang som rättfärdigar våld och terror i namnet av nationella, etniska, klassmässiga och religiösa mål. Livets helighet borde mer skjutas i förgrunden (Dahlström 1995, avsnitt 5.2).

Födelse och död är livets båda motpoler, början och slutet på levnadsförloppet (Metcalf & Huntington 1991). Människornas övergång mellan livsfaser brukar markeras genom ritualer och ceremonier i övergångsriter ("rites of passage"). Även extremerna födelse och död har setts som grund för övergångsriter. Döendet har i symboler och kultmönster satts i förbindelse med födelse och återfödelse. Tanken på en cykel mellan död och födelse är utbredd.

Döendet har givitvis sin grund i biologiska skeenden. Det biologiska döendet är långt ifrån entydigt. Vi har i dagens debatt två rivaliserande vedertagna dödsbegrepp knutna till hjärta och hjärna. Här har jag inriktat mig på det "sociala" döendet och döden och dess markering i institutioner, vardag och föreställningar.

Formerna för att markera övergången från levande till död borde mera inrikta sig på de berördas behov av tröst och försoning, värdighet, meningsfullhet och identitet, och även på stöd till sorgearbete i de kvarlevandes fortsatta liv. De mest berörda borde ges större inflytande över och en aktivare roll i övergångsriten.

Döendet och döden innebär att länkar bryts i sociala nätverk och en allvarlig rubbning av gemenskap uppstår. De äldres åldrande innebär ett successivt försvinnande ur olika gemenskaper; döden i höga åldrar kommer som en "naturlig" avslutning på ett successivt försvinnande ur gemenskaper. Dödens djupt tragiska och dramatiska innebörd präglar särskilt döden i unga och produktiva åldrar.

Jag skulle vilja skjuta fram begreppet försoning som centralt för anordningar kring döendet och döden. Den döende och de närmast kvarlevande behöver ömsesidigt försonas med varandra. Mycket uttalat behöver klagöras och på något sätt klaras upp. Det gäller också förhållanden mellan olika sörjande. En inte ovanlig följd av döende och döden är uppkomsten av spänningar och motsättningar mellan kvarlevande. Den allt vanligare formen av ombildade familjer leder lätt till konflikter mellan kvarlevande. Här behövs förlikning, medling och klagörande av hur den döende vill ha förhållandena efter sin bortgång. Här behöver människor juridisk och terapeutisk hjälp.

Det är vanligt att de nära kvarlevande drabbas av svåra skuld känslor och depressiva minnen i sorgen. Det skulle behövas mer kunskapsutveckling kring hur man kan lindra dessa dödens konsekvenser för de kvarlevande genom olika sociala och terapeutiska arrangemang.

Det finns behov av att ge en slutlig rättvisande presentation av den döde för de närmast sörjande och för en vidare publik. Det rör sig om en ganska känslig uppgift som fordrar en humanvetenskaplig orientering och kunskap. Både för den döende och de närmast berörda har denna bekräftelse av identitet och mening stor betydelse.

Det förefaller finnas många viktiga forskningsuppgifter för humanvetenskaper i konkreta studier av den sociala markeringen av övergången mellan liv och död med hänsyn till de döendes och närmast berördas behov, önskningar och välfärd. Jag har endast snuddat vid några uppenbara sam-

manhang som jag själv kommit att uppleva när mitt eget och vänners döende aktualiserats. Mina funderingar om hur jag vill påverka arrangemangen kring min egen övergång från levande till död skulle underlättas av sådana mera breda och generella kunskaper.

NOTER

¹ En förkortad och omarbetad version av en uppsats på engelska, "Some Thoughts about Dying and Death", presenterad vid konferensen Encountering with cancer i Rosendal den 21–24 juni 1996.

REFERENSER

- Ardelius, L. & Jersild P. C (1992) *Slutet. Om dödens höghet och låghet*. Göteborg: Legenda.
- Ariès, P. (1978). *Döden. Föreställningar och seder i Västerlandet från medeltiden till våra dagar*. Stockholm: Tidens förlag.
- Bauman, Z. (1992) *Mortality and Immortality and Other Life Strategies*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (1993) *Postmodern Ethics*. Oxford: Blackwell.
- Becker, E. (1973) *The Denial of Death*. London: The Free Press.
- Berger, P. L. (1967) *Elements of a Sociological Theory of Religion*. London: Doubleday & Company, Inc.
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966) *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: The Penguin Press.
- Clark, D. (ed) (1993) *The Sociology of Death*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Dahlström, E. (1995): *Social Theory and Evaluative Reasoning – A Meta-Theoretical Testament*. Forskningsrapport. Sociologiska institutionen. Göteborgs universitet.
- Feigenberg, L. (1977) *Terminalvård. En metod för psykologisk vård av döende cancerpatienter*. Lund: Liber läromedel.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Goodwin, S. W. & Bronfe, E. (eds) (1993) *Death and Representation*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
- Gorer, G. (1965) *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*. London: Cresset Press.
- Gustafsson, G. (1981) *Religionen i Sverige. Ett sociologiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Gustafsson, G. (1988) Religiös struktur och vardaglig religiositet. I Himmelstrand, U. *Sverige – vardag och struktur*. Stockholm: Norstedts.
- Hedeby, B. (1978) *Ja till dödshjälp*. Zindermans.
- Hedeby, B. (1980) *Mitt liv är mitt! En bok om självmord och självmordsförsök*. Zindermans.
- Kubler-Ross, E. (1992) *To live untill we say good-by*. New York: Fireside, Simon & Schuster.
- Laplanche, J. (1976) *Life and Death in Psycho-analysis*. Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
- Luckmann, T. (1967) *The Invisible Religion in Modern Society*. New York & London: The Macmillan Company.
- Mellor, P. (1993) Death in High modernity; the contemporary presence and absence of death. In Clark D. (ed) *The Sociology of Death*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Metcalf, P. & Huntington, R. (1991) *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge University Press.
- Moody, R. A. (1975, 1996) *I dödens gränsländ*. Stockholm: Natur och kultur.
- Nuland, S. B. (1993) *Hur vi dör. Reflektioner över livets slut*. Stockholm: Brombergs.
- Rothstein, B. (1994) *Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik*. Stockholm: SNS förlag.
- Schneider, M. A. (1993) *Culture and Enchantment*. The University of Chicago Press.
- Turner, B. S. 1991. *Religion and Social Theory*. Sage Publications.
- Tänsjö Torbjörn (1996) Hjälptill självmord – Ja. *Moderna Tider*, mars 1996,
- Walter, T. (1993a) Modern Death; Taboo or not Taboo. I Dickenson D. & Johnson M. (eds)

- Death, Dying & Bereavement*. London: Sage publications.
- Walter, T. (1993b) Sociologist never die – British sociology and death. I Clark D. (red) *The sociology of death*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Öberg, P. (1996) *The absent body – A social gerontological paradox*. Department of Sociology, Uppsala. Stencil.

ABSTRACT

Some agnostic thoughts about dying and death.

I take my point of departure in an agnostic and liberal view. People should be offered such forms of dying and death that fit their cosmology and views of the good life and death. Not believing in a life after corporal death means emphasising everyday life and social networks. The paper has four themes: 1) The tendency to conceal and deny death as an existential condition of life needs to be analysed and questioned. 2) Dying and death are sequestered in modern society and should be brought together with everyday life. 3) The medical control and steering of the dying process is based on some evaluative presumption that needs to be elucidated and discussed. 4) Human sciences should give more attention to the social consequences of death and the shaping of such institutional rites of passage from living to dead that consoles, reliefs, confirms, reconciles, reintegrates and supports the immediately involved.